

עדות

זכריה כ"ץ

אל הדיוויזיה הליטאית
מסע התלאות של אברך מליטא למוסקבה ברגל,
תחת כיבוש ואש, וקורותיו כחייל (1941-1942)
דיאיון, מבוא והערות: דב לוי

מבוא

לאחר הפצצות כבדות, בשעות הבוקר המוקדמות של ה-22 ביוני 1941, פרצו לפתע יחידות הסיור והמחץ הגרמניות את גבולות ליטא הסובייטית, וכבר באותו יום כבשו שטחים ניכרים במערבה ובדרומה. תוך שבוע נכבשה על ידם ליטא כולה, כאשר חילות הצבא האדום (הסובייטי) המופתעים נסוגים מפניהם בבהלה. מעטים בהם הספיקו לנהל תוך כדי כך קרבות מאסף מרים נגד כנופיות מזוינות של ליטאים, שזינבו בהם ותפסו מתקנים אסטרטגיים ומבני ציבור. הליטאים המזוינים גם החלו מייד להתנכל ליהודים.

נוכח המצב החמור החלו השלטונות הסובייטיים כבר ביום השני למלחמה בפינוי חפוז של המנגנון הממשלתי והמפלגתי. מחמת התקדמות הבזק של הגרמנים נכללו למעשה בפינוי בעיקר הדרגים הבכירים של המנגנון והממסד הפוליטי והתרבותי. ביניהם היו לא מעט יהודים. ואילו מרבית יהודי ליטא נותרו בודדים לגורלם, כשהם צופים בחרדה באנשי הצבא הגרמני, הממשיכים לזרום למקומותיהם, וכן מודעים לאיומים מצד הלאומנים הליטאים. השאלה 'מה לעשות' ניקרה בלב כולם. התווכחו עליה בחוג המשפחה; שקלו אותה בשיחות רעים חטופות; דנו בה בישיבות מאולתרות בחוגי המחתרת הציונית.

אכן, הייתה זו שאלה גורלית וקשה להכרעה, מאחר שהברירות היו מעטות ובלתי מבטיחות:

- א. לקום ולצאת בעקבות טורי הצבא הנסוג, ברכב או ברגל, לכיוון מזרח, למקומות שהיו עדיין בשליטה סובייטית;
- ב. להתפזר בעיירות ליטא ובכפריה, תוך התחמקות מהצבא הגרמני והכנופיות הלאומניות, ולמצוא שם מחסה ארעי;
- ג. להישאר במקום ולצפות לבאות בבחינת 'שב ואל תעשה' או 'נחכה ונראה'.

נתברר עד מהרה כי האפשרות השנייה אינה מעשית, שכן המעבר ממקום למקום היה חסום על ידי הכנופיות הליטאיות הלאומניות למיניהן, אשר לא ויתרו על שום הזדמנות לפגוע ביהודים שנקרו על דרכם; כן לא נעשו הכנות של ממש למלחמת גרילה.

כברירה יחידה נותרה לבסוף החלופה הראשונה - בריחה ספונטנית מזרחה, בכל הדרכים ובכל האמצעים, למרות שהייתה על הרוב מלווה בפרידה כפויה מן המשפחה ובסכנה של הפצצות מן האוויר או של התקפות מצד הכנופיות. על אף כל זאת, ולמרות חוסר הודאות באשר לעמדת השלטונות הסובייטיים בגבול הרוסי-ליטאי, זרמו המוני יהודים לכיוון צפון-מזרח ומזרח, מתוך תקווה כי כאשר יגיעו לגבול יהיו בטוחים.

המסע מזרחה הקיף אכן רבבות יהודים, רובם צעירים בגיל הצבא ומיעוטם נשים, זקנים וטף, מכל השכבות החברתיות והגונים הפוליטיים. ברם, עקב העובדה שלא תמיד היו הוראות ברורות בידי זקיפי הגבול הסובייטיים, נאלצו רבים לחזור כלעומת שבאו. אלפים רבים נספו, אם מידי הכנופיות ואם כתוצאה מן ההפצצות הכבדות. רק כ-15,000 יהודים הצליחו לעבור בקיץ 1941 את הגבול הסובייטי או את קווי החזית ונקלטו בקולווחזים או ביישובים עירוניים. כשליש מהם התגייסו לימים לדיוויזיה הליטאית בצבא האדום והיוו שם במשך למעלה משנה את הגוש הלאומי הגדול ביותר לעומת החיילים הליטאים והרוסים. הודות לכך, וכן גם הודות למידת השתלבותם בפעילות הצבאית, מצבם והרגשתם היו טובים בדרך כלל. רבים עלו במהירות יחסית בדרגות הפיקוד והצטיינו בקרבות. מיעוטם שרדו אחרי הקרבות וחזרו ב-1944

לליטא, שהייתה לבית קברות עצום של אזרחיה היהודים, אשר רובם המכריע, כמאה ושמונים אלף, נטבחו בברוטליות בידי הגרמנים והליטאים עוד במהלך התודשים הראשונים לכיבוש הגרמני. כ-40,000 הושארו זמנית ככוח עבודה למען מאמץ המלחמה של גרמניה. רובם ככולם נכלאו והועבדו בפרך בגטאות וילנה, קובנה, שאוולי (Shavli, Shauliai) ושווינצ'יאן (Swienciany) וכן במספר מחנות עבודה. באחד המחנות הללו התחברו בסתיו 1941 באופן מקרי כמעט ארבעה אברכים דתיים כדי לברוח מן המחנה, לחצות את החזית הסובייטית-גרמנית ולהגיע אל פנים ברית המועצות. באותו זמן כבר התרחקה החזית מליטא 500 ק"מ והגיעה עד למבואות מוסקבה. ספק אם זכריה כ"ץ, היוזם והרוח החיה של ההתארגנות הספונטנית, היה מודע למשמעות המרחק ולסכנות שבדרך חתחתים זו, אך הוא נדחף למסע יומרני זה ממניעים נפשיים עזים בעקבות חלום דרמטי. מבין הארבעה שיצאו להרפתקה זו, שנים בלבד זכו להגיע למטרה הנכספת. זכריה כ"ץ גויס לדיוויזיה הליטאית ונפצע בקרבות. עם תום המלחמה עלה לישראל.

לאור המגמה שנתגבשה באחרונה במדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית לפרסם ראיונות נבחרים בנושאים שונים, החלטתי להביא בפני הציבור המעוניין שני קטעים מן הראיון המוקלט שנערך עם זכריה כ"ץ לפני 34 שנים. לעניות דעתי מגולמות בקטעים אלה שתי תופעות נדירות ובעלות עניין, שעדיין לא הוארו כראוי בהיסטוריוגרפיה של השוואה:

- א. של הימלטות מן השטח הכבוש בידי הנאצים תוך חציית החזית;
- ב. שמירת מצוות תוך כדי שירות פעיל במסגרת צבאית נוקשה ואנטי-דתית כביכול.

אני תקווה, שהמעין ישכיל לקשור את שתי התופעות הללו לצירוף התנאים המיוחד ששרר פה ושם בזירת המלחמה במזרח אירופה ובמערב רוסיה, הן על רקע תנאים גיאוגרפיים-פוליטיים וצבאיים מיוחדים, והן על רקע ההרכב האתני המשמעותי שבלט בדיוויזיה הליטאית, והן על רקע

הסולידריות היהודית שחצתה גבולות ומסגרות. שמץ מזה ניסיתי להבהיר בדברי המבוא שלעיל ובהערות לטקסט.

הראיון (מס' 12/54) נערך ב-1.6.1964 בביתו של מר כ"ץ.

לבסוף הריני להודות למר זכריה כ"ץ, שניאות לחשוף את קורותיו ללא סייג, ולידידי ועמיתי ד"ר יהויקים כוכבי, שנטל על עצמו את תרגום הראיון מידיש לעברית, ערך אותו והוסיף קטעי חיבור ב'תפרים' שבין קטעי הטקסט המקוריים.

ירושלים, ט"ו בשבט תשנ"ח,

פרופ' דב לוי, ראש המדור לתיעוד בע"פ באוניברסיטה העברית.

לאחר שהמראיין, פרופ' דב לוי (ד"ל), שאל את המרואיין, זכריה כ"ץ (ז"כ), לפרטיו האישיים, החל זה את סיפורו, מיום ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות, 22 ביוני 1941.

ד"ל: היכן היית בפרוץ המלחמה?

ז"כ: בעיירה שלנו, בדושאט.¹ בבוקר החלו להפציץ. כל אנשי העיירה החלו לרוץ לכביש אזורנה-דווינסק² ואני ביניהם. 'לוחמי החופש' (הפשיסטיים) הליטאים³ התבצרו בכנסייה של אז'רנה, התמקמו בראש המגדל, ואנחנו לא יכולנו לעבור. כוחות הצבא הרוסיים,⁴ שנסוגו מקובנה,⁵ החלו לתקוף את הגרמנים. טנק רוסי, שחסם גם הוא את דרכנו, החל להפגיז את הכנסייה, פעם, פעמיים, בפעם השלישית קרס המגדל. פליטים רבים נפלו מן ההפצצות הגרמניות.

ד"ל: מתי זה היה? ביום הראשון למלחמה או ביום השני?

ז"כ: ביום השני. לאחר שנפתחה הדרך הגענו לדווינסק (מעבר לגבול, בשטח לטביה). בדווינסק הייתה מהומה גדולה בשל המוני הפליטים - גברים, נשים וילדים.

ד"ל: יהודים?

ז"כ: יהודים מן העיירות. כולם רצו לכביש כדי להגיע לרוסיה.

ד"ל: והרי היו אנשים שפחדו מן 'הבולשביקים' (הסובייטים).

ז"כ: את אלה פינו כבר מספר ימים לפני ההתקפה. ב-18 בחודש.⁶

ד"כ: ובכל זאת, לרוסים...

ד"ז: הליטאים כבר החלו להרוג יהודים לפני שבאו הגרמנים. הליטאים

הקיפו אותנו בכיכר השוק. בעיירה היו קומסומולאים מקובנה.⁷

30 בחורים יהודים מקובנה החלו להתקיף את הפשיסטים הליטאים

בנשק.

ד"ל: היה להם נשק, לבחורים היהודים? ובכל זאת רוסיה פירושה -

האדומים. לא היו אצלכם ויכוחים אם להימלט או לא?

ז"כ: כולם רצו, כל מי שיכול. אחדים חסו על הרכוש, והיו שאמרו -

מה אלך, לאן אלך? אבי, בן 73, שפגשתי אותו חודש לפני כן, אמר

לי: מה אעשה,⁸ אני כבר אמות במיטתי, אבל אתה, ילדי, אתה

תרוץ.

ד"ל: וזה היה לפני ההתקפה הגרמנית?

ז"כ: ידענו שהולך להיות משהו. מישהו שמע בראדיו פקודה כוננות

לספינות הגרמניות בים השחור. היו שהאמינו והיו שלא.

ד"ל: נחזור לסיפור שלך. אתה בדווינסק.

ז"כ: דווינסק הייתה כאמור מלאה פליטים. ובדרכים התגלגל רכוש יהודי

ואפילו כסף, ולאיש לא אכפת. העיקר - להציל את החיים. הגרמנים

הצניחו את אנשיהם במדים של משטרת הגבולות הליטאית,

הז'נדרמריה. תנועת הרכבות מדווינסק פסקה. נסע טרנספורט אחד

ואת השני כבר סירבו להסיע. הפליטים איימו על המכונאי

באקדחים.

ד"ל: בחורים יהודים?

ז"כ: בחורים יהודים. כל מיני רבים באו מן הכביש של קובנה.

ד"ל: מניין ידעתם שאינם ליטאים, הצנחנים?

ז"כ: ידעו. הלא הם דיברו גרמנית. הקיפו ולכדו אותנו. חיפשו יהודים.

ד"ל: כמה הייתם?

ז"כ: 500 עד 600. חסמו את הדרך והקיפו אותנו. הייתה עוד הפצצה,

כנראה גרמנית. אחר כך הביאו אותנו לקרבת שווינציאן⁹ (חזרה

לתוך ליטא). שם היינו עצורים במחנה, בחווה. עבדנו בהריסת כביש. ישנו בחצר. אחד 'האקטיוויסטים'¹⁰ הליטאים היה מוציא אותנו בבוקר לעבודה ומחזיר אותנו בערב. היו שם יהודים רבים, דתיים וגם לא-דתיים. לילה אחד חלמתי חלום. בחלומי הופיעה אמי, שנפטרה בעת מלחמת העולם הראשונה, כשהייתי בן שנתיים. היא אמרה לי: לך, ממש, כמו שאני מדבר עכשיו אתך, והחברים שלי שישנו עמי שמעו אבל לא הבינו. השבתי: הרי אני לא יכול ללכת. לאן אלך? אז היא לקחה את ידי והובילה אותי לשער. ראיתי קיר ברזל גדול החוסם את היציאה. היא אמרה לי: מה פירוש אתה לא יכול ללכת? היא פתחה את השער ואמרה: לך! בבוקר, כשקמתי, שאלו אותי מכרים מן היהודים הדתיים: מר כ"ץ, ר' זכריה, מה היה לך? ואני מספר את החלום ומוסיף: הבנתי שאני צריך להימלט. השיבו: השם יעזור...

בלילה השני שבה והופיעה אמי. היא באה עם מקל ברזל ואמרה: ילדי, אתה רוצה שאעניש אותך? אמרתי: לא, אמא. איך אוכל ללכת? והיא שוב הובילה אותי לשער וזרקה אותי מאחורי אגם,¹¹ ואני רואה, בחלום, האור עולה מעל לאגם. קמתי בבוקר ואמרתי בלבי: היום אני צריך לברוח. היום. ארגנתי את הבחורים שהכרתי. תחילה סירבו. אמרו: לא נלך!, ואני משיב: 'היום אנחנו צריכים לברוח'. גמרנו אומר: ב-4 אחר הצהריים, כשהליטאי ישרוק לסיום העבודה (היה סתיו ובארבע כבר היה חושך),¹² אנחנו נקפוץ לתוך היער. וכך היה.

כולם היו חברה דתיים, יהודים של פעם. התפללנו, אמרנו וידוי. היהודים במחנה הזהירו אותנו - אל תעשו את זה. אל תלכו. ואנחנו אמרנו: לא נוכל עוד להישאר פה. אולי ניפול, אולי ניהרג, אבל לא ניהרג בשעה שאנו שומעים כבר את השמועות מן המקומות שכבשו הגרמנים. אני ידעתי על הפוגרום שעשו הגרמנים בקורפירסטנדם בברלין;¹³ הייתי שומע את הידיעות העצובות שהגיעו מממל. אמרתי: יהודים, להרוג - להרוג, אבל לא ניתן שיתעללו בנו.

יצאנו לעבודה. ביערות ליטא, בסתיו אחרי הגשם, זורמים הרבה מים בתעלות, ועליהן מתוחים גשרונים. בארבע אחר הצהריים, כמו שהמשגיח מסתובב, אנו לוקחים את עצמנו, משליכים את האתים ורצים אל תוך היער. הוא לא ידע שברחנו. הוא שמע את רשרוש העצים וחשב שבאים פרטיזנים.

ד"ל: פרטיזנים? על זה חשבו כבר אז?

ז"כ: זה מה שהוא חשב. כך דיברו. הרי בליטא נשארו הרבה קומוניסטים. לא כולם הספיקו לצאת. בקובנה בלבד, כך סיפרו, נשארו 20 אלף קצינים רוסיים ובני משפחותיהם. לבסוף המשגיח הבין והחל לשרוק, להזעיק ס"ס וגסטאפו. אמרתי לחברה - חברה, אנחנו הרי אבודים ממילא, אין לנו מה להפסיד, בואו נצטופף במים מתחת לגשר. ירדנו אל מתחת לגשר, כל הארבעה. כבר היה סתיו, ואתה יודע - המים זורמים וקר. המים הגיעו לנו עד הנה, עד לפה. בינתיים הם באו, עלו על הגשר ואנחנו מתחתיו. שומעים אותם אומרים: כאן אינם. הם חדרו לתוך היער. לא מצאו אותנו. נשארו בתוך המים עד חצות. כשראינו שהכל שקט יצאנו ונכנסנו ליער. הרמנו חתיכת ברזל וחפרנו בור, בבור הזה נשכבנו, ארבעה איש. גם אכלנו. בסתיו, אתה הרי יודע, עוד היו בשדה תפוחי אדמה שנשארו אחרי האסיף. גיששנו בחושך ואספנו, הדלקנו מדורה וכיסינו אותה בפח, מקופסאות שפירקנו, כדי שלא יבחינו. שם נשארו 14 יום. ואחר כך אמרנו - נצא. מצפן לא היה לנו, אבל ידענו היכן אנו נמצאים. הרי זו הסביבה שבה גדלנו. את הכיוון קבענו לפי פסי הרכבת. האמנו שנס יקרה לנו ביער. איזה נס? ייתכן שנמצא נשק כלשהו שבו נוכל להתגונן מפני פרטיזנים (פשיסטים ליטאים) ובעזרתו גם נשיג מזון.

זה היה בתשרי-חשון, בדיוק לא אוכל לומר.¹⁴ אני רק יודע שירד גשם. היינו הולכים בלילות. הכיוון היה: דווינסק, פולוצק (Polotsk), מוסקבה. הגענו לסוכה של יערן. אמרתי לחברה שיקימו רעש, שיחשבו שאנחו רבים. הרי לנו אין נשק, ולשומרים יש. דפקנו בדלת. מי שם? ואנחנו אמרנו: תכניסו אותנו. החברה המשיכו לדבר, שיישמעו קולות של בני אדם רבים, כביכול. נכנסנו ופקדנו:

הרם ידיים. יש לך נשק? אם לא, תראה מה שיהיה לך. היערן ואשתו הרימו ידיים. הגבר אמר שיש לו רובה. תן את הרובה, אמרנו לו. הביא ונתן. אילו היה נותן לנו 100 אלף רובל, זה לא היה כל כך יקר כמו הרובה.

ד"ל: הוא ידע שאתם יהודים?

ז"כ: ודאי שידע. הרי ראה.

ד"ל: והמבטא...

ז"כ: בוודאי. כיוונו את הרובה כלפיו (שני חברה ידעו להשתמש בו) ואמרנו – עכשיו תתנו. מה יש לכם לתת? הם הוציאו שתי כיכרות לחם גדולות, חמאה ואת הבשר שלהם. בדרך כלל היינו דוחים את הבשר שלהם והם היו מגיבים – זמנים כל כך קשים, ואתם עוד שומרים על המסורת שלכם... זה היה גוי עשיר. נכנסנו לאורווה. ראינו ארבע או חמש בהמות, שהסתירו מפני הרוסים. שאל: מה אתם דורשים? אמרנו: אנחנו לא דורשים כלום, רק לחם. התלבשנו קצת, אשתו הוציאה לבנים, נתנה לנו מעילים ויצאנו.

ז"כ: אתם הלא הייתם לבושים לקיץ.

ז"כ: בוודאי. היינו ערומים, רק הכותונת לעורנו.

ד"ל: וזקנים?

ז"כ: בוודאי. לא היה לנו במה להתגלח. על הרגליים כרכנו סמרטוטים. השערות היו ארוכות עוד יותר משל נזיר.

ד"ל: והוא לא הלשין עליכם, שומר היער?

ז"כ: לא, לא הלשין. אמרנו לו כך: אם תרצה להלשין עלינו, דע שיש לנו כאן אנשים שיעשו ממך עפר ואפר. אז שתוק. ובפני מי ילשין? הרי לילה ואנחנו בודדים ביער. יחד עם הרובה מצאנו אצלו 300 – 400 כדורים. הרגשנו עצמנו גבירים – 400 כדורים... יצאנו והתחפרנו בערימת שחת, שם ישבנו כחודש, עד שהחל לרדת שלג. זו הייתה צרה גדולה. חזרנו לדרך, הלכנו יומם וליל. על הכיוון שמרנו, כפי שאמרתי, לפי קו הרכבת. אחרי כמה שבועות יצאנו מן השטח הליטאי ונכנסנו, בלא שהבחנו בכך, לשטח הביילרוסי. נכנסנו לביתו של רוסי שישב בקרבת היער. שאלנו אותו: היכן אנחנו נמצאים? והוא אמר: אתם כבר נמצאים בשטח

רוסי, בקו ויטבסק (Vitebsk) – פולוצק.¹⁵

ד"ל: חתיכת דרך...

ז"כ: זה לקח למעלה משני חודשים. אמרנו לו: היינו רוצים לדעת איפה עובר קו החזית. זה כבר היה בסוף 1941, ראשית 1942.

ד"ל: בליטא כבר כמעט שלא היו יהודים.

ז"כ: כן, על זה יותר מאוחר. אומר הוא לנו: אתם ביערות של השטח הרוסי, ואתם תתקדמו קדימה עם הדרך. אל תלכו אחורה, רק תמיד קדימה, קדימה. אם תגיעו ליער תלכו קדימה ואם לא תוכלו לעבור תעלה, תעקפו ותמשיכו קדימה. לא ימינה ולא שמאלה אלא רק קדימה. אם תלכו תמיד קדימה תגיעו בסופו של דבר, אם אתם מכירים את השם, לעיר בשם קלוגה (Kaluga), לא הרחק ממוסקבה.

ד"ל: קלוגה?

ז"כ: כן. הוא אמר: שם לא הרחק עומדים הצבאות, הגרמני והרוסי.¹⁶ אבל אתם חושבים שזה קרוב? עוד תצטרכו להתאמץ הרבה ולסבול. זהו מושיב אותנו, הרוסי הזה, ואומר: אני חבר מפלגה, השאירו אותי פה. אני לא יכול לעזור לכם הרבה. יש לי בקבוק וודקה, וודקה רוסיית, הא לכם כוסית. כבר היה שלג.

ד"ל: והוא ידע שאתם יהודים?

ז"כ: כן, הוא ראה מייד. הוא אמר לנו – 'אתם ייבריי, יהודים'. כן, יבריי, אמרנו לו. אמרתי לו שאני לא מדבר כל כך טוב רוסיית והוא השיב: 'אני מבין'. כמה מילים הרי ידענו. הוא הסביר לנו – כאן תלכו. שם לא הרחק יש חיל מצב גרמני, ושם יורים מדי פעם. לא שם תלכו, אלא כאן.

ד"ל: הוא לימד אתכם פשוט טקטיקה פרטיזנית?

ז"כ: כן, איפה ללכת.

ד"ל: מסתבר, שידע את העסק.

ז"כ: לא רצינו לשאול אותו. כן, הוא ידע את העסק. נדמה לי שגם שאל אותנו מה חסר לנו. אמרנו לו: נשק חסר לנו. נשק אני לא יכול לתת לכם, אמר. יש לי רק אוטומט¹⁷ קבור בשדה. הגרמנים, אמר, באים לעיתים. הייתה לו אישה וגם שני ילדים קטנים. קמנו ונכנסנו ליער. אני לא יכול לספר לך איך זה קרה – אנו הולכים, ורואים

במרחק מה לפנינו שוכבים שלושה בני אדם במדים גרמניים. מה חשבנו? שאלה אנשים חיים! אמרתי: חברה, אולי נירה בהם? לא, אמרו. נחכה ללילה ואז נראה. הרי לא ישכבו לנצח. התקרבו ונתגלו לנו שלושה גרמנים הרוגים עם כל הציוד.

ד"ל: איזו שמחה!

ז"כ: התחלנו לבכות מרוב שמחה. כל הימים שהייתי במחנה לא בכיתי ככה.

ד"ל: משמחה.

ז"כ: משמחה. רובים חדשים והכל. קרענו מהם את החגור, את הנשק, את החולצות, ואוכל – הכל. את האוכל שלהם לא לקחנו. חששנו מרעל. כך שמענו. וחיפשנו מה יש בציוד שלהם. יכול להיות שיש תמונות של פעולות...

ד"ל: נגד יהודים?

ז"כ: נגד יהודים. תמונה אחת ראיתי, אפילו לילדי לא סיפרתי. גסטפואי צילם. שמו ליהודי קערה על הראש ובתוכה הושיבו ילד קטן. שניים אחזו בקערה והילד היה צריך לרקוד. את התמונה עמד לשלוח לאשתו, אני לא זוכר אם לדיסלדורף או להנובר. ותמונה אחרת, כיצד דוחסים לפיו של ילד קרביד.¹⁸ ראו ילד קטן בוכה, ולידו אחד שמרביץ לו.

ד"ל: כיצד ידעתם שזה קרביד?

ז"כ: היה רשום שם. רשמו כל מה ששלחו למשפחת. הם כתבו: אנחנו לא יודעים אם ננצח במלחמה, אבל זה יישאר בתור מזכרת. אולי נגיע למקום שמשם אפשר יהיה לשלוח את החפצים, הרבה חפצים שקיבלנו מן הרוסים. קראנו את כל המכתבים. בתמונה השלישית ראינו שהפשיטו אחד ערום וחתכו לו...

ד"ל: את האבר?

ז"כ: את האבר. אחד עמד ליד זה, עישן סיגריה וצחק. את התמונות לקחנו אתנו. המשכנו ללכת וללכת. היה שלג והרגליים צבו מן הקור, קיבלנו יבלות ופצעי קור.

פעם נכנסנו לכפר. כפר קטן. לא ראינו איש, נכנסנו לבית ועלינו לעליית הגג. בלילה ראינו איך האיכר נותן אוכל לבהמות. הוא שם

לב לרשדוש למעלה. אחר כך הסתבר לנו שהוא מאכסן אצלו שוטר
אוקראיני.¹⁹

ד"ל: איזו משטרה?

ז"כ: שוטר אוקראיני. מן הרוסים. הבחין בנו. הוא רצה לרוץ לבן שהיה
לו רובה. אמרנו לו: סטופ! אחד משלנו, בחור לעניין, יצחק, קפץ
למטה. נכנסנו בשקט לחדר של הבן, ניגשנו למיטה והערנו אותו.
מסתבר שהוא היה קצין גבוה במשטרה הביילורוסית. אצלו מצאנו
תמונות רבות, ובבית בכלל – רכוש רב. גם מנורות (שבת?). הוא
התחיל מייד להצטדק: אני לא אשם בכל זה. אמרנו לעצמנו: כל
ימי חיינו לא הרגנו אדם, אבל אותו צריך. הוא הראשון שאנחנו
צריכים. תמחה את זכר עמלק! קראנו לו לחצר. לאב אמרנו: אם
תגיד שתי מלים נשרוף את הבית עליך. גם שאלנו: יש לך עוד נשק
בבית? מסתבר שהיה לו מחסן של 25 רובים. אבל מי יכול לסחוב
את זה. רשמנו את המקום.

ד"ל: באזור פולוצק?

ז"כ: כן, באזור ההוא. לקחנו איתנו את האוקראיני לדרך, כדי שהאב
אפילו לא ידע. ובדרך חיסלנו אותו.

אחר כך שמענו שהייתה מהומה במקום. הגרמנים חיפשו. אנחנו
התחבאנו בשיחים מתחת לשלג ובתוך מחילה. המשכנו ללכת. זמן
רב הלכתי עם חוס גבוה, ודאי 40 מעלות, כבר הייתי בטוח שלא
אזכה לחופש. גם החברה חשבו שלא נזכה. פעם נכנסו אצל גויה
רוסיה שגרה בקצה הכפר. לא רחוק מזה היה קולחוז. התחלנו
לדבר איתה וראינו שיש לה יחס אנושי. היא חלטה תה ונתנה לי.
אני סבלתי יותר מן האחרים, כי אני הייתי חולני, והם היו בריאים.

ד"ל: היו בחורי ישיבה, החברה?

ז"כ: כן, בחורי ישיבה. נדמה לי שאחד למד בטלז.²⁰ כיצד קראו לו?
אינני זוכר. כל כך הרבה שנים...

ד"ל: מעולם לא רשמתי? אף פעם?

ז"כ: לא רשמתי, ואפילו לאשתי לא סיפרתי. בבית לא יודעים. לפעמים
מדברים ואני מספר משהו, אבל את הכל הם לא יודעים. שאלנו את
הגויה: כמה עוד המרחק?

ד"ל: לחזית?

ז"כ: לחזית. היא אמרה 250 עד 280 קילומטר. זה היה בינואר-פברואר,²¹ אני לא זוכר בדיוק. היא ביקשה: תלכו מהר מפה. אני אשה זקנה, אני מרחמת עליכם אבל לעזור לכם אני לא יכולה. כך המשכנו ללכת הלאה והלאה. השערות שלנו גדלו פרע; את הרגליים חיתלנו במסרטוטים; הנעליים בלו מן הלחות ומן השלג.

ד"ל: והבגדים הגרמניים?

ז"כ: כן הבגדים... את הכותפות הורדנו. את החגורות השארנו ומתחנו, שיהיה יותר חם. וגם את התרמילים השארנו. לפעמים אכלנו תפוחי אדמה שאספנו בשדות, לפעמים לא אכלנו כלום. פעם נכנסנו לתוך כפר ואשה אחת נתנה לנו חלב. בכפר שני אמרו לנו: עוד 15 קילומטר לחזית. הלכנו. כבר היה יותר חם, שמש, זה היה כבר מארס, ואולי אפריל. אנו הולכים ופתאום שומעים יריות. תוך כדי הירי נפלו שני חברה.

ד"ל: משלכם?

ז"כ: משלנו. כדורים פגעו בהם.

ד"ל: כדורים טועים?

ז"כ: כדורים טועים. כבר ראינו את החזית בעיניים, והם נפלו. מררנו בבכי. אמרנו קדיש פעמיים וקברנו אותם. ואנחנו ששרדנו? הרי אתה יודע! ממשיכים ללכת. חברי אמר לי: זכריה, בשביל מה אנו צריכים לחיות? החברים הכי טובים....

בקיצור, לילה אחד, הירח האיר, בערך בשלוש או ארבע לפנות בוקר ראינו דוכבים לבושים במעילי פרווה לבנים. לא ידענו שהרוסים הולכים בפרוות לבנות. הרי אצלנו הם היו בקיץ. כבר מרחוק הם הבחינו בנו וגם, ללא ספק, בלבושנו הגרמני. הם צעקו: סטוי, עצור! להרים ידיים! ואיך שהרמנו ידיים... הם מתקרבים, חמושים מכף רגל עד ראש, נשקם האוטומטי שלוף. שואלים: מי אתם? אמרנו: ייבריי, ליטובסקה ס.ס.ר... קופץ אחד מהם, סרג'נט: עמך? עמך, אמרנו.²² אתם חופשיים, פסק. רק שמענו חופשיים - התעלפנו. לא ידענו עוד מה קורה לנו. התעוררנו בבית חולים, מסתבר שבמוסקבה. טיפלו בנו, והרי אנחנו היינו באפיסת כוחות

גמורה, סחוטים לגמרי.

ד"ל: עמך, הוא אמר, אתם חופשיים. ועכשיו אנחנו במוסקבה.
ז"כ: כן, במוסקבה...

ד"ל: בבית החולים. את התאריך אתה זוכר?

ז"כ: מסביב לפסח. כבר זמן רב כל כך לא שכבתי במיטה מוצעת, לבנה. עברו בערך יומיים ובאו שני אנשים לבושי אזרחית, אחד מהם היה יהודי שדיבר היטב יידיש. אמר לנו שנשלחו לחקור אותנו, כי כבר קרו מקרים שונים, גם ששיתפו פעולה עם גרמנים. הוא סיפר לנו שהוא גדל בבת יהודי, סבו היה מחסידי לובביץ. אני מביילורוסיה, אמר, ואני ממלא כאן תפקיד בכיר. שבו, אמר, ואל תתרגשו.

ד"ל: הייתם שניכם באותו חדר?

ז"כ: כן ודאי, אני עם הבחור, שנינו בחדר. לא נפרדנו זה מזה. הרי זה היה יידי הטוב. מי עוד היה לי? לא איש. המשפחה כולה נספתה, כולם.

ד"ל: אתה כבר ידעת שמשפחתך נספתה?

ז"כ: הלא ידענו. הלא שמענו. כאשר יצאתי, שמעתי בעיירה. כאשר הייתי בסוונצ'יאן שמעתי, שבראקישוק (Rokishkis)²³ הרגו את כולם. הוציאו אותם מן הבתים והרגו. את אבא ואת כולם. אחי נפל בקרב בדיוויזיה הליטאית, היחיד שנשאר לי.

ד"ל: עוד נגיע לכך, ואז, בטובך, ספר.

ז"כ: האיש מתחיל לשאול: כיצד זה נמלטתם? חזרנו על כל ההיסטוריה. מזון לא היה צורך לתת לנו.

ד"ל: וטוב עשו. הרי אתה יודע מה קרה למשוחרדי המחנות.

ז"כ: נתנו לנו מעט ובזהירות. קצת חלב, קצת דייסה. נדמה לי שבבית החולים במוסקבה שכבתי 36...²⁴ אני כבר לא זוכר. כל כך הרבה שנים עברו מאז. בא מישהו מן השלטונות הליטאיים, גם התעניינו בנו מן המפלגה הקומוניסטית הליטאית ובא איש נקווד. מי הוא היה איני זוכר. ישבו איתנו ושאלו ודיברו.

ד"ל: וקיבלו את ההצהרה שלכם?

ז"כ: כן, סיפרתי לו.

ד"ל: אבל הוא קיבל את זה?

ז"כ: כן, אמרתי לו.

ד"ל: ושכנעת אותו?

ז"כ: שכנעתי אותו, את היהודי. סמוך עלי, אמרתי לו, שלא תחשוב חס וחלילה. אני בחור ישיבה, אמרתי לו, למדתי בישיבה וברחנו... סיפרתי לו אותו סיפור שאני מספר לך, אדון לוי. גם החלום. הוא הזדעזע. הוא שאל אותי: כיצד ידעתם איך ללכת? אמרתי לו: אנשים ביער אמרו לנו. הוא שאל, איך זה היה שם תחת הכיבוש, ואני אמרתי שאנו לא יודעים כלום, כל הזמן היינו ביערות ללא קשר. אני לא יכול להגיד לך דבר. אני רק יכול לספר לך כיצד הרגנו את האוקראיני ואיך מצאנו את החפצים אצל שלושת הגרמנים.

ד"ל: הוא ראה את התמונות?

ז"כ: מה שעוד היה בידינו נתנו לו. גם היה לנו שעון זהב שלקחנו מן הגרמנים וגם טבעות. את זה השאירו לנו.

ד"ל: אבל את התמונות לקחו?

ז"כ: אינני זוכר. אולי. ואולי היו איתנו ואבדו במלחמה. יותר מאוחר אספר. תיחקרו אותנו. באו פעם, פעמיים שלוש. אנחנו שכבנו כמה חודשים במוסקבה ואחר כך שלחו אותנו, כאשר הקימו את הדיוויזיה הליטאית. מתי זה היה?

ד"ל: את הדיוויזיה הליטאית החליטו להקים ב-17 בדצמבר 1941. את המגויסים הראשונים שלחו בראשון בינואר 1942.

ז"כ: לשווייטרוסק, עיירה קטנה. שם הניחו את הייסוד. היינו שם. אחר כך העבירו אותנו לבלכנה.²⁵

ד"ל: כיצד הגעת לשם מבית החולים?

ז"כ: אחרי בית החולים עבדתי חודשיים במפעל סוכר בקויבישב.²⁶ שם היו הרבה ליטאים.

ד"ל: שם הייתה הממשלה שלהם.

ז"כ: כן, ראיתי את כולם, את כל הגדולים. שם עבדתי, לא רק בעיר אלא גם במחוז. אחרי חודשיים בא הצו, שכל הליטאים צריכים להתייצב. היו כאלה שאמרו כן, והיו שאמרו לא. אותי הביאו בפני קצין נקווד שאמר לי - הגיעה השעה להגן על המולדת וגייס אותי.

ד"ל: והחבר שלך?

ז"כ: יחד. נתנו לנו אוכל וציוד ושלחו אותנו לעיירה, לשווירדוסק, ומשם הסיעו אותנו לגורודץ, שם התארגנה הדיוויזיה.

ד"ל: היו הרבה יהודים?

ז"כ: הרבה יהודים.

ד"ל: פגשת גם מכרים מן העיירה שלך?

ז"כ: היו, אך לא מי ידע כמה. אותי הציבו בפלוגה החמישית.

ד"ל: מי היה המפקד?

ז"כ: המפקד היה איקר. ברקה איקו מקיידן.²⁷ סגן. בעת ההתארגנות היו צריכים להציב חברה לאפסנאות ובחרו אותי.

ד"ל: מי בחר?

ז"כ: הסגן שלח לקרוא לי. מדוע קרא לי? היו לו סנטימנטים. הוא ראה שאני בחור יהודי ואני לא כשיר לכל העסקים. אז הוא אמר לי – אתה תלך הנה.

ד"ל: הוא ידע מה עברת, את כל הסיפור?

ז"כ: לא. לאיש לא סיפרתי. על זה לא דיברנו.

ד"ל: ואיך נהגתם בתור יהודים?

ז"כ: היו מתאספים לתפילה, מי שרצה. הרי היו הרבה בחורים יהודים מן הבית. הרוב.

ד"ל: כמה אצלך?

ז"כ: במחלקה היו בערך 15 עד 20, ביניהם נוצרי אחד. השאר כולם היו יהודים.

ד"ל: ובפלוגה?

ז"כ: בפלוגה היינו 180, הרוב הגדול יהודים. בערך 60 עד 70 אחוז.²⁸

ד"ל: ובדיוויזיה?

ז"כ: בדיוויזיה, מבין 12 אלף, היו אומרים שיש בין 8,000 עד 9,000 יהודים.²⁹

ד"ל: כך היו אומרים אז?

ז"כ: כן, אז.

ד"ל: ואיך היו הליטאים?

ז"כ: הם היו בחורים טובים ובכל זאת ליטאים... על מוטייקה³⁰ אמרו

- שהוא אנטישמי, זה כולם ידעו. כמפקד הוא היה יוצא מן הכלל.
 ד"ל: איך זה היה עם התפילה?
 ז"כ: לא מסובך. היו מתאספים באופן חופשי. מי שהיו לו תפילין – היה מניח.
 ד"ל: והרי צריך מניין.
 ז"כ: איזה קושי היה בקסרקטין לאסוף מניין? הולכים לחדר ומתפללים, ודי. לא הפריעו. הליטאים אפילו לא ידעו.
 ד"ל: ומי היה החזן?
 ז"כ: פעם אני, פעם מישהו אחר. הרי כולם היו בחורים יהודים.
 ד"ל: ולא פחדתם?
 ז"כ: לא. אולי התעלמו. בתקופה הזאת לא הפריעו, כי הייתה זו דיוויזיה ליטאית ושם היה יחס אחר.
 ד"ל: גם היו מדים יותר טובים?
 ז"כ: את זה אני לא יודע. על כל פנים היו מדים.
 ד"ל: ומה בדבר כשרות?
 ז"כ: לא אכלתי לא בשר, לא נקניק, לא שימורי בשר. כל מה שאפשר היה לא לאכול – לא אכלתי. לחם אכלתי, דייסה, מרק, ריבה, דג מלוח וגם ייש.
 ד"ל: מה עשית עם הבשר שלך?
 ז"כ: מסרתי לנוצרים. ליהודים לא מסרתי. את הטבק ואת הייש הייתי מוסר לסרן קוליקוב. הוא היה שולח איש שלו ואני הייתי נותן לו.
 ד"ל: הפוליטרוקים היהודים, הקומוניסטים, לא ירדו לחייכם בגלל הדתיות שלכם?
 ז"כ: לא. הם רק דיברו על זה שצריך להילחם. הם גם רצו להפיץ את התורה שלהם, אבל זה נכנס לאוזן האחת ויצא מן השנייה. לא שאלו שאלות. כולם טיפחו את התקווה שעוד יהיה טוב, שעוד יבוא יום הגאולה. תקווה אחת מילאה את כולם, שעוד יבוא יום ונזכה לראות במפלת הגרמני. להישאר בחיים? החיים לא היו חשובים כל כך כמו לראות את מפלת הגרמני.
 ד"ל: וחגים יהודיים? כשהיה יום כיפור ידעתם?
 ז"כ: בערך. לזה אגיע אחר כך. זה כבר היה בחזית. במחנה ההתארגנות

היינו מחשבים לפי החודשים הנוצריים – אפריל, מאי, יוני, יולי
 אוגוסט, ספטמבר, בערך מתי זה צריך להיות.
 ד"ל: שמעת שהיה יהודי שהיה לו לוח? מה היה שמו? הרב וורקול.³¹
 ז"כ: לא, לא הכרתי.
 ד"ל: טליתות ראית שם?
 ז"כ: [חייל] אחד הייתה לו. לי לא, אני לא הספקתי לקחת.
 ד"ל: סידורים?
 ז"כ: לי היה וגם להרבה אחרים, מן הבית. כשהיה לי יארצייט הייתי
 אוסף עשרה בחורים, היינו מתפללים ואומרים קדיש.
 ד"ל: לא הייתה בעייה לכנס 10 בחורים?
 ז"כ: שום בעייה. אני לא יודע אם כולם רצו להתפלל, אבל להגיד קדיש,
 זה דבר אחר. הלא כולם למדו בחדר.
 ד"ל: ובכל זאת זה היה בצבא הסובייטי.
 ז"כ: ואם בצבא הרוסי, אז מה יש. בגדוד קראו לי 'הרבי'. למה? כל פעם
 רואים אותי רץ להתפלל. הייתי הולך מדי פעם לומר תהלים.
 הפרקים שזכרתי. אז קראו לי 'הרבי'. ועל זה נתנו לי כבוד. כולם
 ידעו: קצלה...
 ד"ל: ושירים יהודיים הייתם שרים?
 ז"כ: בינינו לבין עצמנו, כן.
 ד"ל: ותפילין?
 ז"כ: תפילין היו לי עד החזית.
 ד"ל: כל הדרך הנחת תפילין?
 ז"כ: כל הדרך. אני רואה שאתה מתעניין בחיים שלי. היו לי כל מיני
 חוויות. פעם גם נרדמתי בשמירה. בא התורן ומצא אותי ישן. לקח
 מהאפסנאות שלי רתמת סוסים עם המושכות.
 ד"ל: על זה היו מוציאים להורג.
 ז"כ: יכלו. הוא לקח לי את הרתמה ומסר אותה לסרן, לקוליקוב. הסרן
 טשטש את העניין. היו להם סנטנמנטים כלפי. הוא הכיר אותי וגם
 לקח אצלי טבק וייש, אבל הוא אמר לי: הישמר. קוליקוב היה
 מיוודד עם אלפרוביץ. נפתלי אלפרוביץ היה לו יחס מיוחד אלי.
 הייתי איש אמונו. כשהוא בא אלינו הוא לא ידע אף מילה יידיש.

אמרתי לו: תשמע, אני צריך לדעת רוסית ואתה תדע יידיש. היום (בארץ) הוא מדבר יידיש כמו כולנו. אני זה שלימדתי אותו. הוא נהג כלפינו יפה מאוד, ולא רק כלפינו. כמו אב. הוא היה אומר לי: 'קצלה (כך קראו לי), הרי לא תהיה אתנו לעולם, אתה הרי תעזוב אותנו, אתה הרי אבוד לנו... כלפי אף אחד אני לא מרגיש כך כמו כלפיך'. גם הסרן היה מאה אחוז.

ד"ל: אבל סיפרו עליו גם סיפורים אנטישמיים.

ז"כ: זה היה אחר כך, בחזית.

ד"ל: לפני החזית עוד שאלה. היו מדברים על העניינים הפוליטיים מלפני המלחמה? מי שהיה פעם רביזיוניסט, מי שהיה ציוני?

ז"כ: על זה בכלל לא דיברו. איסרקה שמידט,³² שהכרתי אותו מן הבית, בא פעם אלי ושאל אותי – זכריה, אתה הרי פעם עסקת בפוליטיקה. איך אתה מרגיש עם זה עכשיו?

ד"ל: הוא בא באופן פרטי או בשליחות?

ז"כ: זה היה כשכבר היה פוליטרוק. אמרתי לו: איסרקה, רק אל תדבר אתי פוליטיקה. לא זה הזמן. יש לנו צרות צרורות, יש לנו היטלר, אני לא עוסק היום בפוליטיקה. היום רק צריך לעבור את המלחמה ולהגיע למפלה של היטלר. יותר הוא לא דיבר אתי.

ד"ל: אנו מגיעים לחזית.

ז"כ: כן. הגענו לטולה.³³ היה ערב ראש השנה ואני חיפשתי מניין. אומר לי אלפרוביץ: קצלה, רחם, אל תלך העירה. יש פקודה מן המפקד מוטייקה שאסור ללכת. ואני אומר לו: נפתלינקה, הרי ראש השנה...

ד"ל: הוא ידע על ראש השנה?

ז"כ: מה הוא ידע... אני אמרתי לו. הוא הזהיר אותי: אולי יגידו לצאת לקווים³⁴ ואתה לא תהיה.

ד"ל: אתם כבר ידעתם שאתם הולכים לחזית?

ז"כ: אמרו לנו. בבירור אמרו: הולכים להילחם.

ד"ל: היכן?

ז"כ: בטולה. בכל זאת הלכתי בדרך צדדית. בטולה כבר לא היו הרבה יהודים. פגשתי מניין. נכנסתי לבית המדרש ועמדתי בפינה. לבי היה מר עלי. החזן שלהם לא חש בטוב. ניגשו אלי ושאלו אותי:

מנין, יהודי? השבתי שאני מליטא, והיהודי אומר להם שאני צריך להתפלל מוסף. התחננתי שיעזבו אותי. אני לא יכול. אבל אין מישהו אחר, אמר לי. השבתי: מילא. הושיטו לי מחזור שהיה בן 200 שנה ועטפו אותי בטלית.

ד"ל: במדים. עם הכל?

ז"כ: עם הכל. התחלתי לומר הנני העני ממעש, וכל כל כך בכיתי שלקח לי 10 דקות להתאושש, וכולם בכו אתי. סיימתי את התפילה והם אמרו לי שהם עורכים סעודה ומבקשים: תבוא אלינו למחרת. אמרתי להם, כי ייתכן שמחר כבר לא אהיה פה. מי יודע היכן אהיה. במקום שהקדוש ברוך הוא ירשום אותי. אבל אם אהיה – אחזור.

אני חוזר למחנה, ובדרך באה לקראתי חוליה של משטרה צבאית. עצור! ציוו, פרופוסק – פאס. הרחוב ריק. אין איש. אמרתי – ניה פונימיין – אינני מבין. הרי משהו צריך להגיד. מסירים את הכותפות, את החגורה, מכוונים אלי שני אוטומטים³⁵ ואומרים – בוא! מה אעשה, הרי אני בידיהם. לא לדיוויזיה הליטאית מוליכים אותי אלא לגדוד הרוסי. מכניסים אותי לאיזו אורווה, שם יושב מטה פיקודי שלם. לאחר שחזרתי ואמרתי שאיני מבין רוסיית והבהרתי שאני ייבריי קוראים לסגן שישב בפניה: בוריס, בוא, דבר אתו.³⁶ והוא שואל אותי מדוע הלכתי העירה. לי אתה יכול לספר את האמת, להם אני כבר אספר משהו. יהודי נשאר יהודי, ועוד יהודי רוסי... אני שואל מנין הוא, והוא אומר שהוא מאוקראינה.

הוא שואל: המפקד הירשה לך ללכת? מיהו, יהודי?, אני אומר לו. הם מתערבים: מה הוא אומר? והוא משיב: בסך הכל הלך לחפש משפחה. האם קיבל רשות? מה להגיד, אני שואל אותו, והוא: תגיד שלא. לו סיפרתי את האמת – שהירשו לי, אמנם לא רשמית, אבל הירשו. הרי אחרת לא הייתי הולך.

אתה יודע, הוא אומר לי, שיכולים לחשוב אותך לעריק? אנחנו יודעים שהדיוויזיה עוד נמצאת פה. אבל אילו הייתה זזה, היית עריק! ואני קולט מה הם מדברים ביניהם: בוריס, מה עושים אתו? והוא עונה: תשלחו אותו לדיוויזיה הליטאית. אני אקח אותו לשם,

הם כבר יתנו לו מה שמגיע לו.

מפקד הגדוד התחיל לשאול אותי מה עשו הורי. אמרתי שאבי היה סנדלר. ואתה? לא הייתה ברירה, הייתי צריך להגיד לו שלמדתי בישיבה. ויש לך קרובים בחו"ל? אמרתי לו שלא, לא בדיוק כל האמת. כולם ניספו פה, אמרתי. ועוד חקר אותי כיצד גייסו אותי. לבסוף החזירו אותי לדיוויזיה. קצלה חזר, אמרו כולם, שוב צרה צרורה. הכניסו אותי למטה, אוי ואבוי, סרן קוליקוב דאה. כל הגדוד. אתה הולך העירה? גזלן, איך אתה עושה דבר כזה? חיפשתי קרוב, אמרתי.

למחרת הם באו...

ד"ל: מי, היהודים מטולה?

ד"כ: כן, היהודים מטולה. מסתבר שבנו של אחד מהם היה מן ה'גדולים', מן הצ"ק³⁷ של המפלגה במקום. לפנות ערב בא ג'יפ עם שני אזרחים שאמרו שהם מחפשים חייל, חייל יהודי מליטא. נמוך כזה... הם שואלים את כולם, ואף אחד לא יודע. למכר שלי שעבר לידם אמרו, שהחייל שהם מחפשים הוא כהן. הרי בבית הכנסת כיבדו אותי ב'עלייה'. 'אה, כ"ץ', הוא אומר. 'הכ"ץ הזה שכל המחנה מדבר עליו'. כשנודע לי הדבר, ניגשתי לאלפרובץ ואמרתי לו: 'מחפשים אותי'. 'מי? אולי מן הנקווד?'³⁸ יש חוק שאסור להם להיכנס למחנה ולעצור בלי אישור מן הדיוויזיה ומן הגדוד. הוא יעץ לי ללכת לשער אך לא לצאת ממנו. הם היו שניים, אחד זקן ואחד צעיר. הזקן אומר לי ביידיש: 'כהן, הרי אתה התפללת אצלנו. אנחנו נזכור'³⁹ אותך, לא מפני שאתה בעל תפילה כל כך גדול אלא מפני שניכר, שדבריך יוצאים מן הלב'. הוא רוצה להזמין אותי לארוחת ערב. 'אם יעשו לך קשיים, תבוא הוראה ממפקד חיל המצב. האם חסר לך משהו?', הרי בנו הוא מן ה'גדולים', נדמה לי מזכיר הצ"ק. הבן סיפר לי על ההתלהבות של אביו, ואבא הרי הוא אבא. לא חסר לי דבר, אמרתי. אבל הגדוד מחכה לתזוזה, ואני לא יכול לבוא אליכם. הוא הוציא טבלת שוקולד גדולה, הושיט לי ונפרד: תצליח, ושיבוא הסוף על השונא שלנו. זה היה בחמש אחר הצהריים, בחצות באה הפקודה שהדיוויזיה זזה.

ד"ל: למה הוציאו אותך מהאפסנאות?

ז"כ: חסרו לוחמים.

ד"ל: לקו השני הלכתם, לא לקו הראשון?

ז"כ: לקו השני. יותר מאוחר יצאנו לקו הראשון. הקרבות התחילו רק

באביב, בפברואר 1943. באנו ליסנאיה פוליאנה (Yasnaya

Polyana). תחנת הרכבת היתה הרוסה לגמרי, אך המון קרונות

עמדו שם שהשאיר הגרמני. כשהרוסים נכנסו התנפלו על הסחורה,

שתו, העמיסו שוקולד. הטנקיסטים דחפו שוקולד אפילו ל... כל כך

הרבה שוקולד היה שם. אנחנו איחרנו את זה. לקו הראשון הגענו

ליד אלקסייבקה.⁴⁰

ד"ל: במקום שהייתה הכנסייה הגדולה?

ז"כ: הכנסייה הגדולה. שם נלחמו על ההר. שם היה המקרה שז'מאיטיס

(Zhemaitis)⁴¹ שלח פגזים לא מתאימים לתותחים. אז סילקו אותו

מן החזית.

בפעם הראשונה כשהגעתי לחזית עם החברה שלי, כשאמרו לנו

לתפוס עמדות, קיבלתי כדור ביד ממקלע גרמני. הלכתי חזרה,

בלילה בשדה, פתאום אני מרגיש שלידי הולך עוד מישהו, פצוע

שהתקשה ללכת. נשאתי אותו ככל שיכולתי. כשלא יכולתי עוד

אמרתי לעצמי, אני אשאיר אותו ואזעיק עזרה. נתקלתי בחייל,

נתברר שקצין רוסי שביקר את העמדות, שנינו החלפנו סיסמה

ואז אמרתי שננסה להעביר פצוע. באנו למקום ששם השארתי

אותו מכוסה באדמה, וכבר לא מצאנו אותו, רק את הרובה

שהשארתי בתור סימן. עד היום איני יודע אם הגרמנים לקחו

אותו או שהתכסה בשלג.

בזמן שנפצעתי נפל הספר שלי והחברה שלנו מצאו אותו. אני לא

דיווחתי למטה אלא הגעתי לתחנה של חיל הרפואה שם החזיקו

אותי שניים-שלושה שבועות.

ד"ל: ולא ידעו היכן אתה?

ז"כ: לא ידעו, במטה חשבו שנהרגתי. ויום יפה אחד הגיבור מופיע...

בפברואר התחדשו הקרבות. אז הייתה השחיטה הגדולה.⁴² ולי היה

מקרה: נרדמתי בשמירה, במרחק 200 מטר מן החזית. בחצות

מצא אותי סגן מיחידה אחרת וסחב לי את הרובה. אבל הוא עשה שטות, הניח את הנשק באיזו פינה. התעוררתי, אמצע הלילה, הירח מאיר, קור נורא והנשק איננו. אבוד. יהיה לי משפט ויוציאו אותי להורג. אבל אני לא רציתי שיידו בו. רציתי ליפול בקרב. שיישאר רשום בספרים שהייתי בוגד? אני מסתובב ככה ופתאום אני רואה ברזל. אני לוקח את הברזל ומרוב שמחה מתחיל לבכות. זה היה הרובה.

הקצין ההוא הלך לדווח למטה, ומשם מייד דיווחו למטה הדיוויזיה.

ד"ל: עד כדי כך זה היה חשוב?

ז"כ: בכל זאת נקודת תצפית, 200 מטר מן החזית. הקצין ההוא חוזר. סיסמה!, דרש. הוא רואה אותי עם הרובה ואינו מאמין למראה עיניו. הראה לי את הרובה שלך, פקד. לא, אדוני, את הרובה לא תקבל. וכשהוא התקרב עוד קצת כיוונתי את הנשק כלפיו ואמרתי: אני יורה. כשאני חוזר מן השמירה בבוקר באים מן הגדוד ואוסרים אותי. הסגן היה איקר, בחור טוב. אני יוצא לבית השימוש והוא אומר לי שם - תסמוך על החברה שלך. קוליקוב, מפקד הפלוגה, לא יכול כבר לעשות שום דבר, כי הכל כבר הגיע למעלה. אבל הוא אמר לי: כל עוד הרובה בידך, אתה הוא בעל הבית. הייתי במעצר בגדוד, החזיקו אותי במרתף, הציקו לי, לחצו עלי - אתה ישנת! ואני מכחיש: לא ישנתי. שחררו אותי אבל אמרו לי שזה עוד לא הסוף. תחזיק את עצמך, אמרו לי, יסחבו אותך לדיוויזיה. עברו עוד כמה ימים, הביאו אותי לדיוויזיה ושם הראו לי שבחצר יורים בחייל.

ד"ל: במי ירו?

ז"כ: בכאלה שפצעו את עצמם כדי שלא יצטרכו להילחם.

ד"ל: היו גם יהודים ביניהם?

ז"כ: יהודים מעט. הרוב ליטאים. ביניהם היה גם אלוף פינג-פונג של ליטא.⁴³ אבל אותו לא הוציאו להורג אלא שלחו לפלוגת עונשין. לאחר כמה שבועות מפקד הדיוויזיה והקומיסר חיברו פרוטוקול, אמרו לי לחתום ואחר כך הקריאו לי: 'הסגן אומר, שבמקום זה וזה בשעה זו וזו מצאו את קראסנארמייץ סרגיי ישן'.

ד"ל: סרגיי?

ז"כ: נו, זכריה. 'סרגיי לא נרדם, אי אפשר להירדם כשמחזיקים ברובה, אנו משחררים אותו.'

לאחר זמן היה מפקד של הגדוד והביאו למשפט כל מי שעבר עבירה. אחד גנב תפוחי אדמה, שני גנב חתיכת לחם מן המטבח. גם לי קראו ואמרו לי, שאת הסגן הוא הורידו בדרגה והעבירו ליחידה אחרת, כי הוא לא יכול להוכיח שישנתי. ואחר כך המפקד שאל אותי תוך צחוק: תישן עוד פעם? לא, אמרתי. הם צחקו ובזה נגמר העניין.

✱

בחלקה השני של עדותו סיפר ז. כ"ץ כיצד נפצע בחזית בעת מיתקפת הקיץ. גופו התמלא רסיסים. טיפלו בו במרפאת השדה והסיעו אותו ליליץ, שם קטעו את רגלו הימנית. הוא ביקש שיביאו אותו למוסקבה, שבה מצויים ליטאים. ואמנם הטיסו אותו למוסקבה ושם עבר עוד ניתוח. שם קיבל גלויה מאחיו שגם הוא שירת בדיוויזיה הליטאית, מבלי שידעו על כך. הם לא נפגשו, האח נפל בקרב. ממוסקבה העבירו אותו לבית חולים בבאקו, שם שכב למעלה משנה. גם בבאקו חיפש מניין של יהודים. כשישב על ספסל ברחוב יחד עם ידיד עורר את תשומת לבו של בחור צעיר. הוא ניגש אליהם וסיפר להם שאביו הוא גבאי של בית הכנסת שם. שוב היה ראש השנה, והסיפור חוזר על עצמו. הם קיבלו רשות מיוחדת לצאת לתפילה. יהודי העיר החלו לטפל בו, הביאו לו לבית החולים מכל מה שהשיגה ידם. במיוחד ענבים. גם ביום כיפור בא ועמד לפני התיבה, כמעט והתעלף מרוב מאמץ. בזכות הקשרים עם היהודים (אביו של מנהל בית החולים היה ממתפללי בית הכנסת) סידרו לו תנאים מיוחדים בבית החולים, ולאחר מכן העבירו אותו אל אחד המוסדות הרפואיים היפים והטובים בארץ, ששם שכבו רק אנשי מעלה, ושם גם דאגו לו לטיפול מעולה.

כשהגיע זמנו לצאת, ליטא כבר הייתה משוחררת. הוא ביקש לנסוע לשם, אבל אמרו לו שזה מוקדם מדי בשבילו. אז ביקש לנסוע לעיר

בקווקז שישב בה ריכוז של חסידי חב"ד. שם התארח והתקבל יפה. אחרי סיום המלחמה הגיע ללמברג, אך חזר לבאקו ונשא אשה. הזוג חזר לגליציה, ואחר הפוגרום בקילץ הגיע לאוסטריה, שם סייע ליהודים לצאת (הוא אינו מפרט באיזו מסגרת). בשנת 1949 הגיע לארץ. בסיום הראיון עוד שאל המראיין מספר שאלות:

ד"ל: תחילה על קשר עם חו"ל. אתה שלחת דואר מן הדיוויזיה הליטאית לחו"ל?

ז"כ: שלחתי. גם לאמריקה וגם ל(דרום) אפריקה.

ד"ל: וקיבלת תשובה?

ז"כ: נדמה לי שלא.

ד"ל: והם קיבלו את מכתביך?

ז"כ: הם קיבלו. אמרו במפורש שמותר לכתוב. " בזמן הראשון כתבתי גם לאחותי ברוסיה, משנודע לי היכן היא.

ד"ל: בבית החולים הרי פגשת חיילים רוסיים.

ז"כ: דעתם הייתה שהיהודים משתמטים מלחימה.

ד"ל: תוכל להשוות את הדיוויזיה הליטאית עם יחידות אחרות?

ז"כ: אצלנו נלחמו. החיילים שלנו נלחמו היטב, בגבורה ובאומץ.

ד"ל: האם היית יכול לנהוג בגלוי כיהודי ביחידה רוסית, כמו שנהגתם בדיוויזיה הליטאית? לשמור כשרות וכל זה?

ז"כ: היחידה לא שמרה כשרות. זה אני שלא אכלתי בשר ולא יכלו לאלץ אותי.

ד"ל: ואתה שמעת שהיו מניינים גם ביחידות אחרות?

ז"כ: גם אצלנו לא היו מניינים רשמיים. פשוט נפגשנו והתפללנו.

ד"ל: אבל זה יכול היה להיות גם ביחידות אחרות?

ז"כ: לא. אני חושב שלא.

ד"ל: ודיבור בידיש?

ז"כ: בינינו לבין עצמנו, למה לא?

ד"ל: ועם קצין?

ז"כ: עם קצין יהודי, כן. לא החמירו כל כך.

ד"ל: קצינים יהודים היו הרבה?

ז"כ: היו, אבל לא יכולתי להכיר את כולם.

ד"ל: ואם אלפרוביץ' כזה היה נופל ליחידה אחרת...
 ז"כ: ...האם היה מגיע לישראל? נדמה לי שהגיע בזכות הדיוויזיה
 הליטאית.⁴⁵
 ד"ל: סיימתי. יישר כוחך!

הערות:

1. העיירה דושאט או דוסיאט (Dusetos) שבמחוז אז'רנה (בפי היהודים) או זאראסאי (Zarasai) בליטאית נמצאת בקצה הצפון-מזרחי של ליטא, סמוך לגבולה עם לטביה וביילורוסיה. בין שתי מלחמות העולם ישבו בה למעלה מ-700 יהודים, שהיוו כ-60% מכלל האוכלוסייה. פרטים על עיירה זו ראה: היתה עיירה בליטא - דוסיאט בראי הזכרונות, בעריכת שרה וייס-סלפ, תל אביב תשמ"ט; 'דוסיאט', בתוך: פנקס קהילות ליטא, עורך: דב לוי, ירושלים תשנ"ו. המרואיין מכנה את דושאט 'העיירה שלנו', אך מקום הולדתו ומגוריו בצעירותו היה בעיירה הסמוכה פונידל (Pandelis).
2. המדובר בכביש הראשי בין עיר המחוז אז'רנה (זאראסאי) לבין העיר הגדולה יחסית דווינסק (Dvinsk - דינבורג) שבמזרח לטביה. בכביש זה השתמשו רבים מיהודי ליטא בנסותם להימלט מזרחה לתוך רוסיה מאימת הצבא הגרמני המתקדם במהירות. מכיוון שהגרמנים התקדמו ממערב לכיוון צפון-מזרח, יכול הצבא הסובייטי להחזיק באזור זה קצת יותר זמן מאשר במערב ליטא ובמרכזה.
3. הכוונה לליטאים החמושים לסוגיהם, שזינבו בחיילים הסובייטיים הנסוגים וכן פגעו קשות בשכניהם היהודים.
4. כלומר - החיילים הסובייטיים.
5. קובנה, העיר השנייה בגודלה בליטא, ננטשה למעשה על-ידי הצבא הסובייטי כבר בסוף היום השלישי לפלישת הצבא הגרמני, כלומר ב-24 ביוני.
6. הכוונה כנראה להגלייה ההמונית שביצע השלטון הסובייטי החל מה-13 ביוני ואילך בקרב התושבים היהודים והלא-יהודים שנאשמו בעוינות לשלטון.

7. בצמוד לפינוי הצבא פונו מקובנה גם חברי 'ברית הנוער הקומוניסטי' (הקומסומל), שחומשו בנשק.
8. אכן, כבר לפני פלישת הגרמנים דיברו במסגרת המשפחה וחוגי ידידים על האיום המפחיד.
9. העיירה שווינציאן (Svencionys) במזרח ליטא, סמוך מאוד לגבול עם ביילורוסיה.
10. אחד הכינויים של הליטאים ששיתפו פעולה עם הגרמנים עוד לפני הפלישה במסגרת 'חזית האקטיוויסטים הליטאים' (Lietuviu Aktyvistu Frontas), שהוקמה בברלין כשנה לפני כן.
11. העיירות בסביבה זו, וכן עיירת הולדתו של המספר, היו מוקפים בשפע של אגמים.
12. ככל הנראה הספיק לשהות במחנה עבודה זה כחודשיים-שלושה, שהרי הסתיו מתחיל בליטא בערך בחודשים אוגוסט-ספטמבר (אלול-תשרי). מחמת התנאים הבלתי-אנושיים ששררו במחנות העבודה קשה היה לעקוב אחר לוח השנה.
13. הדבר אירע בערב ראש השנה תרצ"ב (12.9.1931), כאשר יהודים יצאו מן התפילה בבית הכנסת.
14. המדובר בשנת תש"א, כלומר ספטמבר-אוקטובר 1941.
15. ערים במרכז ביילורוסיה.
16. כלומר קו החזית.
17. נשק אוטומטי, ככל הנראה תת-מקלע. ראה גם הערה 35.
18. תרכובת כימית המתלהטת במגע עם לחות.
19. כנראה טעות. צריך להיות: שוטר ביילורוסי (בשירות שלטון הכיבוש הגרמני).
20. הישיבה המפורסמת ששכנה בעיר טלז או טלש (Telshai).
21. התיארוך בעדות רחוק מדיוק. מכל מקום, מדובר כאן בראשית שנת 1942.
22. 'עמך' (במבטא אשכנזי) - סיסמת הזדהות של יהודים.
23. ראקישוק (Rokoshkis), עיר מחוז בצפון-מזרח ליטא, בה נרצחו היהודים ב-15 באוגוסט 1941.
24. הכוונה ככל הנראה ל-36 ימים.
25. עיירות במרכז רוסיה, שבהן רוכזו הטיירוני של הדיוויזיה הליטאית.
26. לעיר זו, ליד נהר וולגה, פונו עם התקרבות הגרמנים למוסקבה, בסתיו

- 1941, משרדי הממשלה הסובייטית, וכן גם המשרדים הממלכתיים של ליטא הכבושה.
27. ברל (או ברקה) איקור נולד ב-1919 למשפחה עניה בעיירה יאנבה (Jonava) (לא בקידן, כפי שסבר כ"ץ). בשנות ה-30 יצא שמו לתהילה כשוער מצטיין בקבוצת הכדורגל של מכבי קובנה. עם פלישת הגרמנים פונה לרוסיה, שם סיים קורס קצינים ומונה למפקד הפלוגה החמישית בחטיבה 167 שבדיוויזיה הליטאית בדרגת סגן. היה נערץ על פיקודיו היהודים; עממיותו והזדקקותו לשפת יידיש גם בתפקידו חיבבו אותו עליהם במיוחד. נפל בקרב ליד אלקסיבנה (ראה להלן) בתחילת 1943.
28. פלוגה זו אכן כונתה בפי החיילים 'הפלוגה היהודית'.
29. כמו רבים מהחיילים היהודיים שבדיוויזיה כך גם המרואין מגזים מאוד באשר למספר היהודים ביחידה. סייעה לכך טעות אופטית, שהרי כמעט בכל יחידת משנה נתקלו בחיילים בני עמם. למעשה לא היו החיילים היהודים בדיוויזיה יותר מ-50%, אך הם היו הריכוז הלאומי הגדול ביותר.
30. סא"ל ולאדאס מוטייקה (Vladas Motieka), בעבר קצין בכיר בצבא הליטאי, שימש בדיוויזיה כמפקד חטיבת 167.
31. הכוונה לתלמיד ישיבת סלובודקה לשעבר, ר' שמואל ורקול, שבעת שירותו בדיוויזיה היה בידו לוח רב-שנתי. לדבריו התאפשר לו, בהגבלות מסוימות, לשמור מצוות. ראה: עדותו מס' 12/37 במדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.
32. איסר שמידט מן העיירה פנדל (Pandelis) במחוז ראקישוק. בנעוריו היה חבר 'השומר הצעיר' ולימים עבר למפלגה הקומוניסטית. בסוף 1943 הוצנח לליטא הכבושה ושימש כקומיסר פוליטי בגדוד 'הנוקם', שהיה מורכב רובו ככולו מפרטיזנים יהודים מגטו וילנה.
33. טולה (Tula), עיר תעשייה ברוסיה, דרומית למוסקבה. לפני מלחמת העולם השנייה היו בה כ-3,000 יהודים, 2% מכלל האוכלוסייה.
34. כלומר, עשויה לפתע להגיע פקודה לצאת לקווי החזית.
35. כינוי לתת-מקלעים בעגה של החיילים. ראה הערה 18.
36. סגן בוריס היה יהודי מרוסיה.
37. ראשי תיבות של צנטרלני קומיטט - Tsentralni Komitet, הוועד המרכזי (של המפלגה הקומוניסטית).
38. נקוד - Narodni Komisariat Vnutrinech D'iel - 'הקומיסריאט העממי לענייני פנים'. הכוונה כאן לאחת משלוחות משרד זה שטיפל בעבירות

ביטחוניות בצבא.

39. כלומר: נזכור אותך לטובה.
40. בכפר אלקסייבקה (Aleksyevka) שבאזור אוריוול התנהלו במאוס 1943 קרבות קשים ועקובים מדם. לדיוויזיה הליטאית נגרמו אבדות כבדות בהרוגים ובפצועים.
41. מפקד הדיוויזיה גנרל פליקס ז'מאיטיס (Feliksas Zhemaitis). מוותיקי הצבא האדום.
42. האבדות הכבדות בקרב אלקסייב. במקום זה בלבד נקברו 721 חיילים, רובם יהודים.
43. חיים דושקס. שרד מן הקרבות הקשים ב'פלוגת העונשין'.
44. בקיץ 1942, עם פתיחת המסע הסובייטי כלפי המערב לפתיחת 'חזית שנייה', ניתנה הוראה לחיילי הדיוויזיה, שיש להם בחו"ל (כולל ארץ ישראל) 'קרובים, ידידים וסתם מכרים', לפנות אליהם שילחצו על ממשלותיהם בעניין זה.
45. מקורות נוספים מאשרים את התופעה, שחיילים יהודים מרוסיה התקרבו ליהדות ולציונות בהשפעת אחיהם ממזרח אירופה, שעמהם נפגשו במסגרות צבאיות ואחרות.